

ՀԱՅ ՄԵՄԼՈՒՔ ՄԸ ԵՒՍ

ՖԱԽՐ ԷՏ՝ՏԻՆ ԱՅԱԶ

ՊԸՆ ԱՊՏԱԼԼԱ ԷԼ՝ՆԱՍԻՐԻ

Ո՛չ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի մեմլուքներու նուիրուած յօդուածը¹, ո՛չ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն ութհատորեակի համապատասխան հատորը², ո՛չ Յ. Սուֆեան³, ո՛չ ալ Մաըրլեան⁴, կը յիշատակեն Ֆախր էտ՝Տին Պըն Ապտալլա էլ՝Նասիրի Այազը⁵՝ Հայկական ծագումով այս մեմլուքը, որ ԺԴ. դարու երկրորդ քառորդին քաղաքական աշխոյժ գործունէութիւն ունեցած է մեմլուքեան սուլթանութեան Արեւելեան Միջերկրականի չրջանին մէջ, Թրիփոլիէն մինչեւ Դամասկոս։ Հակառակ անոր որ Միջնադարու արաբ բազմաթիւ պատմագիրներ կ'արձանագրեն անոր հայկական ծագումը։

Այդ պատմագիրներէն յիշատակելի են՝ Սալէհ Պըն Եազիան⁶, որ ծանօթագրութեամբ մը կը յիշատակէ Ֆախր էտ՝Տին Այազի հայկական ծագումը եւ յղում մը կը կատարէ արաբ պատմիչ Իպլըն Հաժարի⁷։ Վերջինս մի քանի տողերու մէջ խտացնելով

1. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 7, Երևան 1981, էջ 195-196։

2. Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հատոր III, Երևան 1976։

3. ՍՈՒՖԵԱՆ Յ., Եգիպտոսի Հայ Մէմլուքներն ու իշխանները Ֆաթիմեան շրջանին, Գահիրէ, 1928։

4. ՄՍԸՐԼԵԱՆ ԳԷՈՐԳ, Ակամաւոր Հայեր Եգիպտոսի մէջ (Արաբական գրաւումէն մինչեւ Ձերֆէգ Մէմլուքներու իշխանութեան միջին շրջանը 640-1441), Գահիրէ, 1947։

5. ԱՅՈՒԼԸՆՈՒՆ ԳԻՆԵ կը յիշատակենք իբրեւ՝ Ֆախր էտ՝Տին Այազ։

6. صالح بن يحيى تاريخ بيروت (وهو اخبار السلف من ذرية بخت بن علي امير الغرب ببيروت) اشرف

على تحقيقه فرنسيس هورس اليسوعي وكمال سليمان الصليبي, دار المشرق, ص. 141.

Արաբ պատմագիր, որ գործած է ԺԵ. դարու առաջին կէտին։

7. Արաբ պատմագիր, որ ապրած է 1373-1449 չրջանին։

իր ըսելիքը, կ'անդրադառնայ Ֆախր էտ՝Տին Այազի հայկական ծագումին՝ իր գիրքին մէջ⁸, թիւ 1093 համարին տակ: Ֆախր էտ՝Տին Այազի գործունէութեան մասին աւելի ընդարձակ անդրադարձը կու գայ արաբ այլ պատմիչ՝ էլ՝Սաֆատին⁹, որ սակայն չի՝նշեր անոր հայկական ծագումը, այլ կը բաւարարուի յայտնելով թէ ան քրիստոնէական ծագում ունէր, ու անցողակի կ'անդրադառնայ անոր կեանքի սկզբնական տարիներուն: Արդարեւ էլ՝Սաֆատին¹⁰ իր գիրքի թիւ 4415 համարին տակ երեւցած 459-461 էջերը յատկացուցած է այս հայ մեմլուքին: Էլ՝Սաֆատին նոյնպէս յղումներ կը կատարէ, մանաւանդ՝ Թադրիպիրտի¹¹: Վերջինս ժամանակի մեմլուք իշխանաւորներու պատմութիւնը ըրած ատեն լայնօրէն, բազմիցս կ'անդրադառնայ Ֆախր էտ՝Տին Այազին, մատնանշելով նաեւ անոր հայկական ծագումը¹²:

Մաքրիզին¹³ եւս կ'անդրադառնայ Ֆախր էտ՝Տին Այազին, նոյնպէս նշելով անոր հայկական ծագումը: Արդարեւ, Մաքրիզիի «Էլ՝Մինհալ էլ՝Սաֆի...» կենսագրագիրքին մէկ ամփոփումը կատարած Gaston Wiet, տուեալ գիրքի թիւ 559 համարին տակ կը գրէ.

«Fakhr al-din Iyaz, Nasiri, + 750/1349. Shādd al-'amā'ir; émir de dix, à Tripoli, à Damas; émir de tablkhānāh, shādd al-dawāwīn, chambellan, à Damas; gouverneur de la province de Safad, d'Alep (748); emprisonné (748); en disponibilité, à Tripoli (749); émir de tablkhānāh, à Triploi, à Damas; emprisonné et mis à mort¹⁴.

Պէտք է ըսել թէ Մաքրիզիին, Թադրիպիրտիին եւ որոշ չափով ալ էլ՝Սաֆատին տուեալները մեծապէս կը նոյնանան. հիմնաւոր տպաւորութիւն մը կը յառաջանայ թէ անոնց աղբիւրը մէկ է:

ابن حجر العسقلاني الدرر الكامنة في اعيان المائة الثامنة، الطبعة الاولى، مطبعة مجلس دائرة المعارف
العثمانية الكائنة في الهند حيدرآباد، 1348هـ، ص. 420.

9. كتاب الرواي بالوفيات، تأليف صلاح الدين خليل بن ابيك الصفيدي، الجزء التاسع، باعثناء

Josef Van Ess, Franz Steiner Verlag, GMBH. Wiesbaden, 1974.

10. Արաբ պատմագիր, որ ապրած է 1296-1363 շրջանին:

11. Արաբ պատմագիր, որ մահացած է 1470ին:

12. جمال الدين أبي المحاسن يوسف بن تغرى بردى الاتابكي النجمر الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة 813-874هـ، الجزء الثامن، الجزء التاسع، والجزء العاشر، مصر-القاهرة.

Այսուհետեւ՝ Թադրիպիրտի:

13. Արաբ պատմագիր, որ ապրած է 1364-1442 շրջանին:

14. Memoires présentés à l'institut d'Egypte, tome XIX, Le Caire, 1932, Les Biographies du Manhal Saffi; par M. Gaston Wiet, p. 81.

Շատ հաճախաբար, Ֆախր էտ՝ Տին Այազ/Այաս ծնած է Այաս չուրջ 1290ին եւ մեմլուքներու կողմէ գերեվարուած Եգիպտոս՝ մասնով կամ պատանի տարիքին՝ անոնց՝ Այասի վրայ կատարած հերթական արշաւանքներէն մէկուն ընթացքին. ասկէ՝ իր անուան կցուած տեղանունը¹⁵: Հաւանական է որ ան գերեվարուած ըլլայ 1300ականներուն, քանի որ 1309ին, ան արդէն կը գործէ սուլթան էլ՝ Նասէր Մուհամմէտ Պըն Քալաունի կողքին¹⁶:

Ֆախր էտ՝ Տին Այազ հայը իսլամացած է սուլթան Քալաունի ձեռքով: Դամասկոսի մէջ, 1309ին կը մտնէ սուլթան Քալաունի¹⁷ ծառայութեան եւ անոր կ'ընկերակցի իբրեւ զինուոր, վերջինիս՝ զօրքով Գահիրէ ուղղուելուն ատեն:

Եգիպտոսի մէջ ան պաշտօնի բարձրացում կ'ունենայ հասնելով Թապալիսանայի պետի¹⁸ եւ հուսկ՝ հարկերու, տուրքերու

15. Ժամանակաշրջանը կը զուգահեռի մոնկոլներու՝ դէպի Միջին Արեւելք կատարած արշաւանքներուն ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ հայկական պետութեան վրայ մեմլուքեան յաջորդական արշաւանքներուն: Երկիրը մեմլուքեան յարձակումներէն զերծ պահելու համար, Կիլիկիոյ թագաւոր Լեւոն Գ. ծանր պայմանագիր մը ստորագրեց մեմլուքներուն հետ 1285ին, սակայն 1292ին մեմլուքները գրաւեցին կաթողիկոսանիստ Հոռմկլան: Աւելի ետք, մեմլուք սուլթան Քալաունի օրով Կիլիկիոյ ուղղութեամբ կատարուեցան շարք մը "պատժիչ" արշաւանքներ. անոնց առաջինը տեղի ունեցաւ 1301ին, ապա 1303ին, 1305ին: 1314ին սուլթան Քալաունի բանակները գրաւեցին կիլիկեան բազմաթիւ բերդեր ու քաղաքներ. հուսկ՝ 1322ին կիլիկեան պետութիւնը մեմլուք պետութեան հետ ծանր պայմանագիր մը ստորագրեց, որ վերահաստատուեցաւ 1335ին: 1337ին մեմլուքները գրաւեցին Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա նաւահանգիստ-քաղաքի մրցակից հայկական Այաս ծովեզերեայ նաւահանգիստ-քաղաքը: 1341-1342ին, մեմլուքները դարձեալ արշաւեցին Այասի վրայ, արեւելքին ու կողոպտեցին զայն:
16. Մովալայի մեմլուքներու պետը, որ սուլթանութեան հասաւ երեք անգամ եւ իշխեց՝ 1293-1294, 1298-1308 եւ 1309-1340ին: Ան առաջին անգամ զահ բարձրացուեցաւ իր հօր մահէն ետք, երբ հազիւ 9 տարեկան էր: Իր երկրորդ զահակալութիւնը եւս անձնական նախաձեռնութեան արդիւնք չէր. նոյնը չինք կրնար ըսել, սակայն, իր երրորդ զահակալութեան մասին, որ ամէնէն եռուն էր: Սուլթան Քալաունի այս երրորդ զահակալութիւնը կը յատկանշուի, ի միջի այլոց, կառավարիչներու արագ եւ յաճախակի փոփոխութեամբ, մեմլուք իշխանաւորները իրարու դէմ հանելով, եւ իշխանութեամբ հզօրացած մեմլուքները սպաննելով. ասկէ յառաջացած դժգոհանքին հետեւանքն էր նաեւ իր սպանութիւնը: Արդարեւ, սուլթան Քալաունի զահակալութեան վերջ տրուեցաւ իր իսկ մեմլուքներուն կողմէ. ան սպանուեցաւ ըմբոստ մեմլուքներու ձեռքով: Այսուհետեւ զինք կը յիշատակենք իբրեւ սուլթան Քալաուն:
17. Արդարեւ, սուլթան Քալաուն իր Քարաքի աքսորավայրէն դուրս ելլելէ ետք կ'ուղղուի Դամասկոս՝ կազմակերպելու համար իր բանակը եւ երրորդ անգամ վերատիրանալու իր հօրենական զահին:
18. Զինուորական յիսնապետի աստիճան:

եւ հաղորդակցութեան վարչութեան պետի պաշտօնին¹⁹։ Պախը քտ՝ Տիւն Այազի անունին կը հանդիպինք նաեւ սուլթան Քալաունի Մեքքէ կատարած երրորդ ուխտագնացութեան շքախումբի ցանկին մէջ²⁰, այս անգամ՝ Այազ էլ՝ Սաքի անունով եւ դարձեալ յիսնապետի զինուորական աստիճանով։ Նոյն ժամանակաշրջանին անդրադառնալով, Մաքրիզին զինք կը յիշատակէ նոյն անունով, իբրեւ հաղորդակցութեան եւ կապի պաշտօնակատար²¹։

Հաւանաբար այդ ուխտագնացութենէն ետք, 1330ականներուն, Պախը քտ՝ Տիւն Այազ սուլթան Քալաունի կողմէ կը պաշտօնակոչուի Շետիէթ էլ Ամարայի մէջ²², որմէ ետք՝ Թրիփոլիի²³ եւ յետոյ՝ Դամասկոսի մէջ, տեղւոյն կառավարիչ Սէյֆ քտ՝ Տիւն Թենկիզի իշխանութեան վերջին օրերուն²⁴, այսինքն 1339ին։ Դամասկոսի մէջ, տեղի դիւանապետ էմիր Սէյֆ քտ՝ Տիւն Եանֆիի մահէն ետք կը ստանձնէ անոր պաշտօնը²⁵ եւ իր այս նոր պաշտօնը կը կատարէ յաջողապէս, հաւանաբար մինչեւ 1342, երբ պաշտօնանկ կ'ըլլայ Դամասկոսի կառավարիչ Սէյֆ քտ՝ Տիւն Թոքուզտեմիրի իշխանութեան օրերուն²⁶, կը դառնայ

19. Թադրիպիրտի, հատոր 9, էջ 25-26։

20. Թադրիպիրտի, հատոր 9, էջ 103. սուլթան Քալաունի այս երրորդ ուխտագնացութիւնը տեղի ունեցաւ 1332ին։

21. تاج الدين احمد بن علي المقرئ كتاب السلوك لمعرفة دول الملوك، الجزء الثاني القسم الثالث، الطبعة

627. الأولى، القاهرة 1958، ص.

22. Տէ'ս քարտէսը։

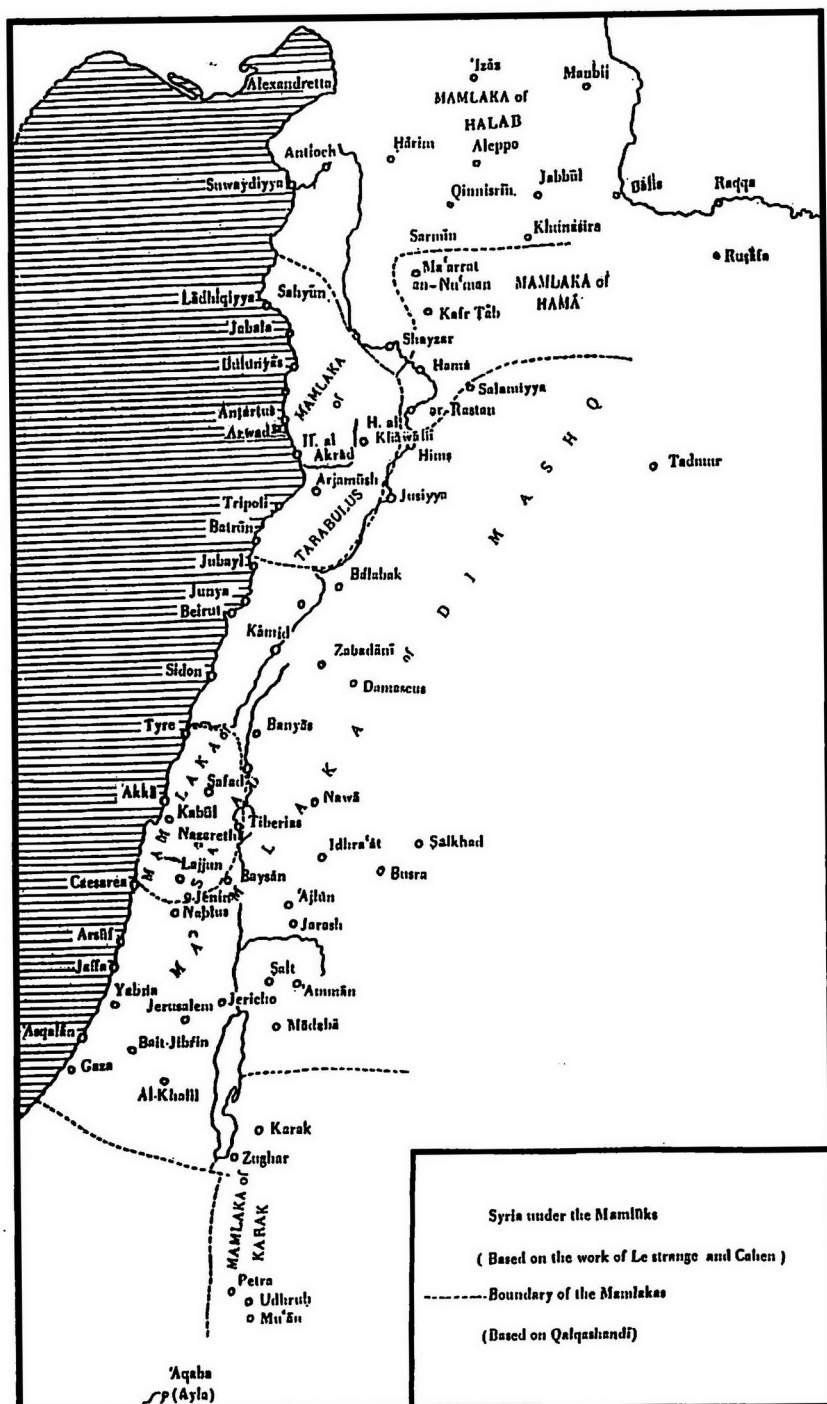
23. Մնութեանը Սիւրիան բաժնած էին վարչական գլխավոր վեց տարածքներու (զորս իրենք մնութեան կը կոչէին)՝ Դամասկոսի, Հալպի, Համայի, Թրիփոլիի, Սաֆատի եւ Քարաքի։ Մնութեան կառավարման կառոյցին գլուխը կը գտնուէր Նայիպը՝ փոխ-կառավարիչը (զոր այստեղ մենք կը կոչենք կառավարիչ), որուն ենթակայ էր տարածքին երեք բնոյթի պաշտօնակոթիւնը՝ զինուորական, վարչական եւ կրօնական։ Մնութեանը մէջ ամենէն հեղինակաւորը Դամասկոսիին էր, ապա յաջորդաբար՝ Հալպիին, Համային, Թրիփոլիին, հոսակ՝ Սաֆատիին եւ Քարաքինը։

24. Թենկիզ մնութեան այն քիչ իշխանաւորներէն էր, որ մնաց Դամասկոսի կառավարիչի պաշտօնին վրայ բաւական երկար ժամանակ՝ 1312էն մինչեւ իր մահը՝ 1339։ Անոր երկու զաւակները 1338ին ամուսնացած էին սուլթան Քալաունի երկու աղջիկներուն հետ. Տէ'ս

محمد كرد علي خطط الشام، الجزء الثاني، بيروت 1972، ص. 145.

25. Դիւանապետութեան պաշտօնը ունէր հազարապետութեան զինուորական աստիճան եւ կը կոչուէր հաթիպ։ Հաթիպը կը փոխարինէր կառավարիչը վերջինիս բացակայութեան, իսկ եթէ կառավարիչը պաշտօնանկ ըլլար, հաթիպին պարտականութիւնն էր ձեռքսկսել զինք։

26. Թոքուզտեմիր սուլթան Քալաունի մնութեանը էր, իր զինուորական կենսքը սկսած էր իբրեւ տաւնապետ, ապա հարկերապետ, հոսակ՝ հազար-

փոքր դիւանակալ ու կը մնայ այդ պաշտօնին՝ մինչեւ դիւանապետ, էմիր Սէյֆ էտ՝Տին էլլեմիշի մահը՝ 1346ին, երբ ժամանակի Դամասկոսի կառավարիչ էմիր Սէյֆ էտ՝Տին Ելպուղան²⁷, իրեն կը յանձնէ դիւանապետութեան պաշտօնը:

Փախր էտ՝Տին Այազ վստահելին կը դառնայ կառավարիչին, անբաժան կ'ըլլայ անկէ եւ մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ անոր վրայ: Սակայն կարճ ժամանակ ետք, սուլթան էլ՝Մուզաֆֆար Հաժի²⁸ Թազաւորական հրամանագրով Փախր էտ՝Տին Այազ կը կանչուի Եգիպտոս, պաշտօնի բարձրացում կ'ունենայ եւ կը դառնայ Սաֆատի կառավարիչ: Կարճ ժամանակ ետք, 1346ին, Ելպուղան կը մեքոստանայ սուլթան էլ՝Մուզաֆֆարին դէմ, կը պարտուի անկէ ու կը փախչի: Փախր էտ՝Տին Այազի կը վստահուի Ելպուղան հալածելու եւ ձերբակալելու պարտականութիւնը: Վերջինս Սաֆատի զօրքով կու գայ Դամասկոս, իր զօրքին միացնելով Դամասկոսի զօրքը կ'ուղղուի Հոմս եւ Ելպուղան Համայի մէջ ձերբակալելէ ետք կը վերադառնայ Սաֆատ: Այս դէպքերը իրենց աւարտին կը հասնին 1347ի Օգոստոսին:

Հաւանաբար իբրեւ վարձատրութիւն իր այս ծառայութեան, Փախր էտ՝Տին Այազ կը նշանակուի Հալէպի կառավարիչ, եւ Սեպտեմբեր 1347ին կ'ուղղուի Հալէպ, ուր կը հաստատուի: Հալէպի ժողովուրդը կը սիրէ զինք, որովհետեւ անոնց հետ առաւել ազնուութեամբ կը վարուի ան:

Սակայն, կը թուի թէ այս նշանակումը գոհունակութեամբ չ'ընդունուիր Արղուն Շահի կողմէ, որ կը ձգտէր նոյն պաշտօնին: Այս նշանակումով ի յայտ կու գայ մեծուք սուլթանին հակումը դէպի Փախր էտ՝Տին Այազ ի հակադրութիւն Արղուն Շահի²⁹:

Սուլթան էլ՝Նասէր Հասանի³⁰ իշխանութեան զլուխ գալով, Արղուն Շահի առիթ կը ներկայանայ "հին հաշիւներ" մաքրելու: Արդարեւ, նոր սուլթանը Բուքն էտ՝Տին Օմար Շահ էլ՝Նասիրին միջոցով, 1348ին, Փախր էտ՝Տին Այազը արագօրէն

րապետ ու դարձած Համայի կառավարիչ, 1342ին՝ Հալէպի կառավարիչ եւ նոյն տարին իսկ նոյն պաշտօնով անցած Դամասկոս: 1345ին ան վերադարձած էր Եգիպտոս եւ մահացած հոն, նոյն տարին: Թրքուզտեմիրի եւ Փախր էտ՝Տին Այազի կեանքերը որոշակի նմանութիւններ ունին:

27. Ելպուղան չուրջ 19 տարեկան էր:

28. Մեմլուք սուլթան, որ իշխած է 1346էն 1347:

29. Իրեն մասին աւելի մանրամասն կ'անդրադառնաք քիչ ետք, Մաքրիզի, էջ 728:

30. Մեմլուք սուլթան, որ իշխած է 1348էն 1351, եւ 1355էն 1361:

Եգիպտոսս կը կանչէ սուլթանական նամակով³¹: Ֆախր էտ՝Տին Այազ կ'ընդունի հրահանգը հնազանդութեամբ: Սակայն, Օմար Շահ կասկածելով Ֆախր էտ՝Տին Այազի մտադրութենէն, իր հարկւրապետերով եւ զինուորներով կը պաշարէ անոր բնակարանը. վերջինս զգալով պատահածը, դուրս կ'ելլէ եւ իր սուրը իր ձեռքով կը յանձնէ Օմար Շահին, յայտնելով իր մեմլուքի հաւատարմութիւնը սուլթանին եւ ենթակայութիւնը անոր հրամանին:

Այսպէսով, շուրջ չորս ամիս տեւող իշխանութենէ ետք, Ֆախր էտ՝Տին Այազ կը կորսնցնէ Հալէպի կառավարիչի իր պաշտօնը 1348 Յունուարի սկիզբին:

1348 Յունուարի կէսերուն ան կը ձերբակալուի եւ կը կալանուի Հալէպի բերդին մէջ, սուլթանին հրահանգով: Ապա էմիր Սէյֆ էտ՝Տին Պելճիքը զինք շղթայուած կը բերէ Դամասկոս, ուր կարճ շրջան մը մնալէ ետք կը կանչուի Եգիպտոս, կը տարուի Ադեքսանդրիա ու շրջան մը հոն կը բանտարկուի:

Կը պատմուի թէ երբ Ֆախր էտ՝Տին Այազ գիշերով, Հալէպէն բերուելով Դամասկոսի կառավարիչ Սէյֆ էտ՝Տին Արղուն Շահին առջեւ կը հանուի³², կ'ըսէ անոր. «Աստուած վկայ ... ճամբան գիւղացի մը տեսայ որ ամենադժբախտ վիճակի մէջ գտնուող անկեալ եւ կաղ էջ մը կը քշէր. փափաքեցայ որ իրեն [իշուն-Ա. Տ.] պէս ըլլամ»: Իսկ Արղուն Շահ, որուն հաճելի կը թուի ըսուածը կը պատասխանէ.

Երբ Այազ լուսաւորեց հորիզոնի բարձունքները,
Արագ շիջեցան իր բարձունքի լոյսերը.

31. Ֆախր էտ՝Տին Այազը Եգիպտոս կանչող այս նամակը հետեւանք էր Դամասկոսի կառավարիչ Արղուն Շահի սուլթանին ուղարկած նամակին, որ Այազ-Արուքթայ իշխանութեան պաշարին մէջ թիկունք կանգնելով երկրորդին գանգատ կը ներկայացնէր սուլթանին, նուաստացնելով Ֆախր էտ՝Տին Այազը եւ պնդելով թէ ան կրտսեր մըն էր զինուորական դիրքով եւ յարմար չէր Հալէպի կառավարիչի պաշտօնին, այլ պէտք էր հռչակ եւ ճանաչում ունեցող անձ մը ստանձնէր այդ պաշտօնը, առաջարկելով շուրջ ութսունամեայ Արուքթայը: Իսկ Ֆախր էտ՝Տին Այազի համար ան կը թելադրէ քաղաքի մը իշխանութիւնը միայն: Սուլթանը կ'ընդառաջէ Արղուն Շահի թելադրանքին, հակառակ որ Ֆախր էտ՝Տին Այազը Արուքթայով փոխարինելու նման առաջարկ մը կատարուած էր նախապէս եւ մերժուած: 7 Յունուար 1348ին Թրիփոլիի կառավարիչի պաշտօնը կը յանձնուի Արուքթային. Թադրիպիրտի, հատոր 10, էջ 189:

32. Վերջինս զօրաւոր դէմքը դարձած էր սուլթանութեան. ինք կը տնօրինէր Հալէպի եւ Թրիփոլիի մեմլեքէներուն բարձրագոյն պաշտօնէութեան պաշտօնի հարցերը: Սուլթան Բալուէն սպաննող մեմլուքները յաջորդ գահակալ որոշելու խնդրով, առաջին հերթին դիմած էին իր խորհուրդին:

Երէկ շնորհիւ մըն էր իր ընկերոջ

Այսօր գուրի առարկան է իր թշնամիին³³:

Ֆախր էտ՝ Տին Այազ կը մնայ Աղեքսանդրիոյ բանտը մինչեւ 1348 Յունիսի սկիզբը, երբ ազատ կ'արձակուի ու անգործ կը վերադառնայ Դամասկոս: Նոյն ամսուն վերջաւորութեան, Յունիս 1348ին, իրեն կը տրուի Սունքուրի յիսնապետութիւնը, ապա կը փոխանցուի Դամասկոս, ուր կը պաշտօնավարէ իբրեւ Հարիւրապետ մինչեւ որ Թրիփուլիի կառավարիչ Ճեպղան³⁴ եւ ինք, Համախորհուրդ եւ միատեղ, դաւադրաբար կը սպաննեն Դամասկոսի կառավարիչ Սէյֆ էտ՝ Տին Արղուն Շահը, Ուրբաթ 11 Յունիս 1349ի գիշերը, վերջինիս ձերբակալութենէն միայն մէկ օր ետք:

Թաղրիպիրտին կը մանրամասնէ դաւադիր այս սպանութեան տուեալները³⁵: Ըստ իրեն, թէ՛ Ֆախր էտ՝ Տին Այազ եւ թէ՛ Ճեպղա ոխերիմ հակառակորդներն էին Սէյֆ էտ՝ Տին արղուն Շահին: Վերջինս պատճառ եղած էր որ Այազ գահընկէց ըլլայ Թրիփուլիի կառավարիչի իր պաշտօնէն, առգրաւուին իր ունեցողածքն ու Հարստութիւնը եւ նոյնիսկ բանտարկուի. աւելի ետք, երբ Ֆախր էտ՝ Տին Այազ Գահիրէէն ազատ արձակուած էր եւ ի վերջոյ Հաստատուած Դամասկոս իբրեւ Հարիւրապետ, միշտ կը նախատուէր իր մեծաւորին՝ Դամասկոսի կառավարիչ Սէյֆ էտ՝ Տին Արղուն Շահին կողմէ:

Արղուն Շահին հանդէպ նման ատելութիւն կը սնուցանէր նաեւ Ճեպղան: Արդարեւ ան, Արղուն Շահի միջամտութիւններով, Հարիւրապետութեան պաշտօնով կանչուած էր Գահիրէէն Դամասկոս, իր իշխանութեան ներքեւ եւ բազմիցս նախատուած անկէ: Կը թուի թէ հակառակութիւնը շեշտուած էր եւ վրէժխնդրութեան աստիճանի հասած Ճեպղայի Դամասկոսի մէջ պաշտօնավարութեան շրջանին. կը թուի նաեւ թէ Արղուն Շահի սպանութեան դաւադրութիւնը մտադրուած էր Ֆախր էտ՝

33. Կը թուի թէ այս բանաստեղծութիւնը գրուած է Ֆախր էտ՝ Տին Այազի մահէն ետք, քանի որ ան ձեւով մը կ'ամփոփէ անոր կեանքը:

34. Ճեպղան սուլթան Բայազնի որդի Մուզաֆֆար Հաթիւն մեմլուքն էր ու անոր թիկնապահ: Ան մեմլուք սուլթանութեան իշխող վերնախաւի ինը հոգեւոց աւագանիին անդամ էր, եւ Հետեւաբար զօրաւոր դէմք մը: Գահակալի փոփոխութիւնը ի յայտ բերաւ իշխանութեան եւ դիրքի պայքար մը Արղուն Շահին եւ իր միջեւ: Պայքարին առաջին Հետեւանքը Եգիպտոսէն իր պաշտօնափոխութիւնն էր նախ Դամասկոս, ապա՝ Թրիփուլիի կառավարիչի պաշտօնի ստանձնումը, 1348ի Յունիսին: Ինչպէս կը տեսնենք, այս պայքարը մահացու Հետեւանքներ ունեցաւ երկու մրցակիցներուն համար ալ:

35. Թաղրիպիրտի, հատոր 8, էջ 213-216:

Տին Այազի եւ ձեպղայի Դամասկոս պաշտօնավարած շրջանին: Անոնք՝ Ֆախր էտ՝Տին Այազ եւ ձեպղա կը ծրագրեն իրենց դաւը, կը ճշտեն մանրամասնութիւնները եւ կը գործադրեն քայլ առ քայլ³⁶. նախ՝ ձեպղան կաշառքով կ'անցնի Թրիփոլիի կառավարիչի պաշտօնին (արդարեւ, ձեպղան իր անձնական բարեկամութիւններն ու հարստութիւնը իբրեւ միջնորդ ու կաշառք օգտագործելով կը յաջողի դուրս գալ Արդուն Շահի իշխանութենէն եւ տիրանալ Թրիփոլիի կառավարիչի պաշտօնին), ապա կը փորձէ զինուորապէս տկարացնել Արդուն Շահը, Եգիպտոսի միջոցով Թրիփոլի վերադարձնելով Դամասկոս մնացած Թրիփոլիի պահակազօրքը եւ հուսկ՝ կը կեղծէ Եգիպտոսի մեմլուք սուլթանին՝ Արդուն Շահի ձերբակալման հրամանագիրը, իր զօրքով կը հասնի Դամասկոս եւ Ֆախր էտ՝Տին Այազի միջոցով կը ձերբակալէ Արդուն Շահը՝ իբր թէ մեմլուք սուլթանին հրամանագրով, 10 Յունիս 1349ին: Արդուն Շահի ունեցուածքը կ'առգրաւուի, իսկ ան կը բանտարկուի եւ յաջորդ գիշերն իսկ կը սպաննուի:

Սակայն Դամասկոսի էմիր-հարիւրապետերը սկզբնական չփոթալի վիճակէն սթափելով կը գրեն Եգիպտոս լուսաբանուելու համար: Ի յայտ կու գայ կեղծիքը՝ մինչ դաւադիրները արդէն կը հասնին Թրիփոլի: Դամասկոսէն կը հրահանգուի զգուշանալ Ֆախր էտ՝Տին Այազէն ու ձեպղայէն եւ պահանջել Արդուն Շահի գլխատման սուլթանական հրամանագիրը, միաժամանակ կը հրահանգուի Թրիփոլիի ամիրապետերուն՝ զգուշանալ, մինչ Հալէպի եւ Համայի կառավարիչներուն՝ ճամբաները բռնել: Դաւադիրները կը հասնին Նահր Քելպ³⁷, ուր մըղուած կռիւէ ետք ձեպղան կը ձերբակալուի ու կը տարուի Դամասկոս, մինչ Ֆախր էտ՝Տին Այազ կը փախչի, բայց կը ձերբակալուի Պաալպէքի մէջ³⁸, կրօնաւորի զգեստով ծպտուած³⁹, կը

36. Կը թուի թէ դաւադրութեան նախաձեռնութիւնը կը պատկանի ձեպղային, թերեւ՝ վերջինիս ունեցած նիւթական եւ բարեկամական աւելի լայն միջոցներուն պատճառով. կը թուի նաեւ թէ Ֆախր էտ՝Տին Այազի վերապահուած էր դաւադրութեան զինական բաժնի գործադրութիւնը: Թաղրիպիրտիէն կը հետեւցնենք թէ ձեպղային կը պատկանի դաւադրութեան յաղացում-նախաձեռնութիւնը, մինչ էլ-Սաֆատին դաւադրութեան յղացում-նախաձեռնութիւնը կը վերագրէ Ֆախր էտ՝Տին Այազին:

37. Այժմու Պէյրութէն շուրջ 15 քլմ. հիւսիս գտնուող ծովագերեայ վայր մը:

38. Լիբանանի Պեքայի շրջանին մէջ աւան մը, Պէյրութէն շուրջ 85 քլմ. հիւսիս-արեւելք:

39. Ան ածիլած էր իր գլուխն ու մօրուքը եւ թաքնուած տեղի քրիստոնեաներու քով:

ղրկուի Դամասկոս եւ ձեպղային հետ կը բանտարկուի բերդին մէջ, ապա սուլթանին հրամանով, ձեպղային հետ, նոյն տարուան Յուլիսին, Հինգշաբթի օր մը կախաղան կը բարձրացուի: Ծեպղան ընդամէնը 19 տարեկան էր:

Սակայն, մեզի կը թուի թէ Արղուն Շահի սպանութեան դրդապատճառները ըստածէն աւելի խորունկ էին եւ կը վերաբերէին իշխանութեան պայքարի: Արղարեւ, մեմլուք սուլթանի ամէն նոր գահակալութիւն, գրեթէ անպայման պաշտօնափոխութիւններ կը յառաջացնէր սուլթանութեան բարձրագոյն բոլոր օղակներուն մէջ. իւրաքանչիւր սուլթան կը նշանակէր իր հետեւորդները: Նման պաշտօնափոխութեան հետեւանք էր Ֆախր էտ՝ Տին Այազի եւ ձեպղայի հանդէպ Արղուն Շահի տածած հակառակութիւնը: Արղարեւ, Ֆախր էտ՝ Տին Այազ եւ ձեպղա սուլթան Քալաունի, ապա եւ սուլթան Մուզաֆֆար Հաթտի հետեւորդ մեմլուքներ էին, մինչ Արղուն Շահ եւ Արուքթայ՝ սուլթան էլ՝ Նասէրի:

Ամփոփելով, կրնանք հաստատել թէ Ֆախր էտ՝ Տին Այազ ծնած էր Այաս շուրջ 1290ին, գերեվարուած, իսլամացած եւ զինուորական ծառայութեան մտած սուլթան Քալաունի մօտ: Պաշտօնավարած Շետիթ էլ՝ Ամարայի մէջ, ապա՝ Թրիփոլիի, Դամասկոսի, յետոյ պաշտօնի բարձրացում ունեցած, դարձած յիսնապետ եւ դիւանակալ Դամասկոսի մէջ ու հասած դիւանապետութեան պաշտօնին: Երկար, շուրջ 20 տարիներու վրայ տարածուած իր այս պաշտօնավարութեան շրջանին իր վերելքը կ'ըլլայ դանդաղ, ի հակադրութիւն յաջորդող տասնամեակին, երբ կը դառնայ Սաֆատի, ապա եւ Հալէպի կառավարիչ, եւ իբրեւ հետեւանք մեմլուքեան իշխանութեան գերագոյն գահակալի փոփոխութեան, կը կորսնցնէ իր դիրքը, ուրկէ կը յառաջանան հակառակութիւններ ու թշնամութիւններ, որոնք զինք կը տանին դաւադրութեան եւ հուսկ՝ 1349 Յուլիսին՝ կախաղանի:

Յ.Գ.

Վերջացնելէ առաջ, անհրաժեշտ է ըսել, թէ Ֆախր էտ՝ Տին Այազ Պըն Ապտալլա էլ՝ Նասիրին մոռացումի մատնուած միակ հայ մեմլուքը չէ: Նոյնինքն Թաղրիպիրտին կը յիշատակէ Սէյֆ էտ՝ Տին էլ՝ Հաթ Ալ Մուլք ուլ՝ Ճոքանտարը, որ ծագումով Քեսապի Ալպիստան գիւղէն էր եւ սպաննուած 1346ին. ան ծնած էր 1277ին, եղած էր Եգիպտոսի բարձրաստիճան պաշտօնատար⁴⁰:

Եւ եթէ աւելցնենք թէ յատկանշական վկայութիւններ կան, թէ մեծ էր թիւը հայկական ծագում ունեցող մեմլուքներուն, ու նաեւ, թէ՝ Մեմլուքեան Իշխանութիւնը հաստատուեցաւ Շաժարէտ՝ Տուրի կողմէ, որ հայ էր ծագումով, ապա կրնանք ըսել թէ հայագիտութեան կը պակսի հայ մեմլուքներուն նուիրուած համապարփակ ուսումնասիրութիւն մը:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ